

Emocije i dječje likovno stvaralaštvo

Gorup, Paula

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:512932>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

**UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ**

**PAULA GORUP
ZAVRŠNI RAD**

**EMOCIJE I DJEČJE LIKOVNO
STVARALAŠTVO**

Čakovec, rujan 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ
(Čakovec)

ZAVRŠNI RAD

Ime i prezime pristupnika: Paula Gorup

TEMA ZAVRŠNOG RADA: Emocije i dječje likovno stvaralaštvo

MENTOR: izv. prof. mr. art. Kristina Horvat Blažinović

Čakovec, rujan 2019.

SADRŽAJ

SAŽETAK	4
SUMMARY	5
1.UVOD	6
2. DJEČJE LIKOVNO STVARALAŠTVO I ASPEKTI RAZVOJA	8
Estetski razvoj	12
3.EMOCIJE.....	12
3.1. Pozitivne emocije	14
3.2.Negativne i nepoželjne emocije i art terapija	15
4. TEORIJE KOGNITIVNOG RAZVOJA.....	19
5. EMOCIJE I FAZE RAZVOJA U LIKOVNOM IZRAŽAVANJU U PREDŠKOLSKOJ DOBI.....	21
5.1. Faza šaranja i primarnih simbola (2-4 g).....	21
5.2. Faza predsheme ili složenih simbola (4-7 g).....	25
5.3. Faza sheme ili intelektualnog realizma (7 -11 g)	26
6. EMOCIJE I DJEČJE LIKOVNO STVARALAŠTVO	27
7. LIKOVNE AKTIVNOSTI U DJEČJEM VRTIĆU NA TEMU EMOCIJA	29
7.1. Prva tema: Moj dom	30
7.2. Druga tema: Moja obitelj	33
7.3. Treća tema: Moj prijatelj	37
8. ZAKLJUČAK ISTRAŽIVANJA LIKOVNOG STVARALAŠTVA.....	42
9. ZAKLJUČAK	44
LITERATURA.....	45
IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA	46

SAŽETAK

Interpretacija dječjeg crteža provodi se na mnogo razina. Kroz sve aspekte razvoja; emocionalni, intelektualni, perceptivni i društveni - dobivamo uvid u razvojni stadij pojedinog djeteta. Emocionalna stanja usko su vezana za likovno izražavanje kao kod odraslih tako i kod djece. Ona mogu biti trenutna ili dugoročna. Potrebno je spomenuti i posebna stanja kao što su negativne emocije i emocije zlostavljane djece. Tijekom svog likovnog stvaralaštva i u likovnim radovima djeca izražavaju pozitivne emocije (radost, sreća, iznenađenje, ljubav) na različite načine: predimenzioniranje, naglašavanje i crtanje određenih simbola. U tekstu se govori i o negativnim i nepoželjnim emocijama gdje umjetnost pomaže djeci pri oslobađanju osjećaja usamljenosti, krivnje, straha i srama neverbalnim putem. Pri analizi dječjih likovnih radova uočavamo na koji način dijete koristi boje, simbole i likovne elemente. Kroz svaki dječji crtež reflektira se osobnost pojedinog djeteta. Na navedena razvojna područja usko se vežu i u međusobnoj su korelaciji teorije kognitivnog razvoja. U kontekstu emocija predstavljene su razvojne faze u predškolskoj dobi u likovnom izražavanju prema Victoru Lowenfeldu. U kojoj mjeri se emocionalna stanja djeteta prenose na njegov likovni izričaj predstavljeno je u istraživanju dječjeg likovnog stvaralaštva u kojem su sudjelovala djeca mješovite vrtićke skupine u dobi od 4 do 6 godina. U tekstu se opisuju likovne aktivnosti provedene s djecom mješovite vrtićke skupine na različite teme (obitelj, dom, prijatelji) s ciljem izražavanja emocija u samim likovnim radovima te za vrijeme likovnog stvaralaštva. Pri analizi dječjih crteža naglasak je bio na „iščitavanju“ emocija. Crteži su analizirani u kontekstu emocionalnog, intelektualnog, perceptivnog, društvenog i fizičkog razvoja. Zaključeno je da u grupnoj aktivnosti djeca mnogo više izražavaju emocije tokom likovnog stvaralaštva nego kod individualnog crtanja. Utvrđena je pozitivna povezanost između dječjih trenutnih emocija i likovnog izražavanja.

Ključne riječi: interpretacija crteža, aspekti razvoja, pozitivne emocije, negativne emocije, Victor Lowenfeld

SUMMARY

An interpretation of a child drawing is performed on many levels. Through all aspects of child development: emotional, intellectual, perceptive and social – an insight into one child's development stage is obtained. Emotional states are closely related to artistic expressions, both in the adults and children. These states can be momentary or long-term. It is of importance to mention the special emotional states, such as negative emotions and emotions of abused children. During their fine arts activities, children express their positive emotions (joy, happiness, surprise, love, etc.) in various ways: by oversizing, accentuating and by drawing particular symbols. This work also deals with the negative and undesirable emotions, where children find fine arts as a nonverbal way for expressing loneliness, guilt, fear and shame. When analyzing the children's drawings, attention is directed to the use of colours, symbols and fine art elements. Every child's drawing reflects the personality of the individual child. The mentioned growth areas are closely related to the theory of cognitive development. In the context of emotions, development stages in the applied arts in preschool-age according to Victor Lowenfeld are presented. The measure in which the emotional state of a child is carried over to its art expression is presented in the research of children's fine arts, where the children of a mixed preschool group in the age of 4 to 6 years have participated. The work describes fine arts activities with different themes (family, home, friends) with the aim of expressing the emotions during the drawing as well as in the final drawing. During the analysis of the children's drawings, the attention was dedicated to „reading out“ the emotions. The drawings were analyzed in the context of emotional, perspective, social and physical development. It is concluded that the group activity helps children express their emotions better than the individual drawing. A positive relationship between the children's current emotions and fine arts is established.

Keywords: drawing interpretation, aspects of development, positive emotions, negative emotions, Victor Lowenfeld

1.UVOD

„Umjetnost je osnovna ljudska aktivnost. Svako društvo, od najprimitivnijeg do najsofisticiranijeg se izražava preko umjetnosti.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 2) Emocije kao što su npr. najveći strahovi i sreća izražavamo kroz umjetnost. U prvih nekoliko godina u dječjem razvoju tom usvajaju se određeni obrasci i stavovi te svijest o vlastitom identitetu. Umjetnost u velikoj količini pridonosi dječjem razvoju i interakciji između djeteta i njegovog okruženja. Iako se smatra da dječje likovno izražavanje počinje s prvim tragovima na papiru, ono zapravo počinje mnogo ranije; kada se osjetila stope s okruženjem i dijete počinje reagirati na takva iskustva. Lowenfeld i Brittain u svojoj knjizi *Creative and mental growth* govore o tome kako su „Sve vrste percepcije i reakcije na okruženje zapravo osjetilna pozadina za izražavanje oblika.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 188) Verbalno izražavanje počinje vrlo rano za razliku od prvog crteža. Djeca koriste umjetnost kao sredstvo učenja i izražavanja dok odrasli umjetnost shvaćaju kao estetsku i eksternu ljepotu. Dijete je dinamično biće, pa se tako i umjetničko izražavanje mijenja kroz djetetov razvoj. Samoizražavanje kroz likovnu umjetnost za djecu ima gotovo terapijski učinak. Malo dijete nema stečena znanja o slikarskim i crtačkim tehnikama no variranjem linija može otkrivati svoje raspoloženje i osjećaje. Samopouzdanje koje se razvija u takvim dječjim radovima pruža osnovu za unapređenje razine umjetnosti. U dječjoj umjetnosti razumijevanjem načina njihovog crtanja i metoda koje djeca koriste kod prikazivanja okruženja možemo dobiti uvid u njihove interese, sposobnosti i osjećaje kao što su ljutnja, sreća, iznenađenje i tuga. Suprotno tome, zbog nedovoljnog poznavanja ili razumijevanja dječjeg crteža postoji opasnost od pogrešne procjene djece pa ona postaju manje aktivna u stvaralačkom izražavanju. Likovni dječji produkt ostavlja snažan dojam jer djeca stvaraju direktno i bez straha.

Razvoj dječjeg crteža odlikuje se posebnostima, ali i pravilnostima koje je moguće uočiti u sve djece svijeta. Crtež je odraz perceptivnog iskustva djeteta, ali i njegova pojmovnog mišljenja. Osim što reprezentira činjenice, odraz je i dječje mašte, strahova i frustracija. (Lapaine, 1998, str. 253)

Rad je podijeljen na dvije cjeline. U prvoj, teorijskoj raspravi se o ulozi cjelokupnog kognitivnog razvoja djeteta na njegovo likovno izražavanje. Razvoj djeteta (emocionalni, intelektualni, perceptivni, društveni i estetski) može se pratiti

kroz likovno stvaralaštvo. To su bitne komponente u cjelokupnom razvoju pojedinog djeteta u kojem emocije imaju glavnu ulogu. Emocije i emocionalni razvoj u korelaciji su sa kognitivnim razvojem djeteta. Prema Piagetu, ni jedno životno razdoblje nije važnije od drugih. Njegova četiri razvojna stadija preklapaju se s Lowenfeldovim razvojnim fazama u likovnoj umjetnosti. Uz Piageta, značajna je i Eriksonova teorija koja tvrdi da na dječji razvoj uvelike utječu negativni čimbenici, a u razvojnom stadiju svaki konflikt se može riješiti na kontinuumu od pozitivnog do negativnog. U drugoj cjelini opisuje se praktično istraživanje koje je provedeno u mješovitoj vrtićkoj skupini. Istraživanje dječjeg likovnog stvaralaštva u ovom radu interpretirano je u kontekstu emocija i fazama razvoja u likovnom izražavanju u predškolskoj dobi.

2. DJEČJE LIKOVNO STVARALAŠTVO I ASPEKTI RAZVOJA

Dječji likovni radovi otkrivaju nam dječje interese, želje i sposobnosti kroz razne aspekte razvoja. Kako je već pisano ranije, potrebno je osvrnuti se na sve vidove razvoja djeteta koji su povezani s likovnim stvaralaštvom; emocionalni, intelektualni, perceptivni, estetski i društveni odnosno socijalni razvoj. Dječji crtež predstavlja mnogo više od ostavljanja tragova na papiru. On predstavlja uvid u neke aspekte razvoja djeteta kroz crtanje ili slikanje. U tom smislu potrebno je istaknuti način na koji se likovne aktivnosti provode u vrtiću. Odgojitelj treba pripremiti dovoljno materijala i poticaja. U uvodu u likovnu aktivnost djecu treba motivirati, a motivacija može biti priča, slika ili neko umjetničko djelo. Djecu se ne smije prekidati ni preusmjeravati u likovnom stvaranju. Oni mogu biti veoma koncentrirani u svojem stvaralaštvu, a ta aktivnost ponekad može biti istraživanje novih materijala i likovnih tehnika. Crteži mogu reflektirati osjećaje te intelektualni i društveni razvoj svakog pojedinog djeteta. Kako bismo mogli razumjeti i interpretirati dječji crtež, potrebno je poznavati značajke različitih razvojnih područja.

Emocionalni razvoj

Crtanje može potaknuti emocionalni razvoj. Lowenfeld i Brittain(1987) govore o tome kako se „svijest o identitetu kreće od ponavljanja stereotipnih i šablonskih crteža do etape gdje je stvaralac istinski koncentriran u crtanje stvari koje za njih imaju sentimentalnu vrijednost. Ekvivalent tome je dječji crtež njih samih.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 59) Također napominju da su „šablone i stereotipno crtanje izraženi kod djece koja imaju razvijene krute obrasce u kognitivnom razvoju što je posljedica nedostatka emocionalne uključenosti.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 59) Djeca vole crtati iste objekte na različite načine. Primjerice, cvijet će nacrtati u različitim pozicijama, jedan iznad drugog, neki će biti blago obješeni ili oštećeni. Ponavljanje stereotipnog cvijeta na isti način može simbolizirati bijeg od stvarnosti i različitih iskustava. Emocionalno indiferentno dijete na crtežu ne želi prikazati ništa osobno. U likovnim radovima takve djece ljudski lik najčešće nije uključen, ali ako je i nacrtan, većinom je u statičkoj poziciji. Kod emocionalno angažiranog djeteta svaki objekt ima karakteristike koje su njemu važne. Emocionalni razvoj manifestira se kroz razinu uključenosti djeteta. (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 59-60) Sljedeća

slika prikazuje stereotipno crtanje ljudskih figura, kuće i sunca. Sunce je shematizirano i dodana su mu ljudska obilježja (usta i oči), ljudski likovi vrlo su slični, s pretpostavkom da dužina kose uvjetuje spol. Kuća ima mnogo prozora, no svi su jednaki.

Slika 1. Stereotipno crtanje kuće, ljudskih likova i sunca. Izvor: www.it.dreamstime.com

Intelektualni razvoj

„Svijest o okruženju, količina znanja koju dijete aktivno koristi u crtanju te njihova sposobnost crtanja emocionalnih i obiteljskih veza u okruženju znak su intelektualnog razvoja“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 60). Svijest o okruženju i količina detalja na crtežima raste s godinama. Dijete koje ima sedam godina, a crta kao petogodišnjak može biti na intelektualnoj razini petogodišnjaka što je znak nedovoljnog intelektualnog razvoja. Količina detalja na crtežu simbolizira svijest o okruženju pa se zbog toga na dječjim testovima inteligencije često pojavljuje test „Nacrtaj čovjeka“ u kojem djeca na praznom listu papira sa olovkom moraju nacrtati cijelog čovjeka, a ne samo glavu. Svrha takvih testova inteligencije da mjere individualne razlike u intelektualnim sposobnostima, međutim, oni moraju biti pouzdani i valjani. Mnogo je teže utvrditi jesu li testovi inteligencije zaista valjana mjera inteligencije. Kod neke djece na crtež može utjecati stres, nepoznato okruženje

i nepoznate osobe stoga se na osnovi samo jednog crteža ne smiju procjenjivati djetetove mogućnosti.

Fizički razvoj

Lowenfeld i Brittain u već spomenutoj knjizi objašnjavaju kako se „fizički razvoj odnosi se na djetetovu vizualno- motoričku koordinaciju, kao što je način na koji kontroliraju motoriku ruke kod povlačenja linije.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 63), „Razvoj motorike najočitiji je u fazi šaranja kada se šare na papiru razvijaju od slučajnih pokreta pa do kontrolirajućih pokreta i mogućnosti podizanja pisaljke od papira.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str.63) Osim fizičkog razvoja, svjesna i nesvjesna projekcija tijela također uvjetuje fizičkom razvoju, npr. fizičko aktivno dijete češće će crtati ljudski lik u pokretu. Djeca nerijetko u crtež uključuju i oštećenja odnosno ozljede na tijelu pa će tako dijete nacrtati i razbijeni lakat ili nos koji ga svrbi.

Perceptivni razvoj

Razvoj osjetila naročito je važan dio za umjetnički razvoj. „Sposobnost učenja ovisi o kognitivnom razvoju i senzoričkim iskustvima.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 63) U kreativnim aktivnostima perceptivni razvoj očituje se u raznolikosti perceptivnih iskustava i razvoju svijesti. „Vizualna percepcija je najnaglašenija u umjetničkom stvaralaštvu prema razvoju osjećaja kroz boju, oblik i prostor.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 63) Perceptivni razvoj također obuhvaća i razvoj taktilne osjetljivosti kroz modeliranje s glinom i kroz različite teksture i površine umjetničkih oblika. Dijete prepoznaje neposredno okruženje koje veže uz svoje emocije, a kako raste dijete, raste i njegovo okruženje te se mijenja način promatranja tog okruženja. Ono počinje uključivati zvukove, mirise, i ostale različite podražaje u svoj crtež. Ta razlika prepoznaje se u različitim varijacijama boje, oblika, osjetljivosti na svjetlo i tamu što je vidljivo na slici 2 gdje dijete izražava zvučne podražaje i kinetičko iskustvo kretanja (putanju obilježava strelicama).

Slika 2. Zvukovi kosilice i putanja kretanja. Izvor: Creative and mental growth

Društveni razvoj

Tijekom dječjeg likovnog stvaralaštva potiče se i društveni razvoj. U motivacijskom dijelu djecu se potiče na razmišljanje, a oni ta razmišljanja verbalno prenose jedni drugima. Time se stječu nova iskustva i stimulira razvoj pozitivnih međusobnih odnosa. Prvi prepoznatljivi oblik na dječjem crtežu je čovjek. Na taj način dijete reflektira spoznaju o samom sebi i drugim osobama koje ga okružuju. Izražavanjem sebe preko crteža, dijete počinje komunicirati sa okolinom. To je početak shvaćanja svijeta koji ih okružuje te ujedno shvaćanje da su i oni sami dio tog svijeta. Dijete u crteže uklapa i ostalo društvo, a to mogu biti npr. vatrogasci, liječnici, policajci... Grupne aktivnosti važan su aspekt socijalnog razvoja djeteta. Djeca dobivaju saznanje o prihvaćanju odgovornosti za vlastite postupke uspoređujući ih sa postupcima druge djece. Za stariju djecu susret sa drugim kulturama može biti jednako važan kako bi razumjeli vrijednosti različitih ljudi i različitih generacija. Važno je poznavati dječji kognitivni razvoj kako bi sam pristup bio čim adekvatniji.

Estetski razvoj

Estetski razvoj može se definirati kao stapanje osjećaja i razmišljanja u komunikaciju s drugim ljudima. (Lowenfeld i Brittain, 1987, str.67) „Usklađivanje i organiziranje riječi nazivamo poezijom; organiziranje tonova naziva se glazbom; organiziranje pokreta povezuje se sa plesom; organiziranje linija, boja i oblika naziva se likovnom umjetnošću.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str.67) Djeca mlađe dobi likovne elemente organiziraju intuitivno dok starija djeca „uživaju u manipulaciji i organizaciji odnosa boja i oblika.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str.67) Ne postoje kriteriji za estetiku već ona ovisi o pojedinom čovjeku i kulturi. Kod djece, estetika se razvija prirodno i vezana je za osobnost pojedinca.

3.EMOCIJE

„Emocije su jedan od najvažnijih činitelja koje utječu na cjelokupno funkcioniranje pojedinca i imaju glavnu ulogu u interpersonalnom životu.“ (Brajša-Žganec, 2003, str.15) Prema Brajši-Žganec, „usvajanje emocija odnosi se na izražavanje i percepciju emocija.“ (2003, str.17) Neke osnovne emocije kao što su sreća, tuga, ljutnja, strah i iznenađenje mogu se prepoznati već u ranom djetinjstvu, a složene emocije poput srama, krivnje, ponosa i prkosa uočavaju se između druge i treće godine. Zanimljiva je činjenica prema spomenutoj autorici, koja se u svojoj knjizi „Dijete i obitelj- socijalni i emocionalni razvoj“ osvrće na tekst Oatleya i Jenkinsa koji smatraju „da su pozitivne emocije više povezane s lijevom hemisferom kore velikog mozga, a negativne emocije s desnom hemisferom.“ (Oatley i Jenkins, 2000, citirano prema Brajša-Žganec, 2009, str. 17) „Kako dijete raste, tako uči regulirati svoje emocije. Regulacija emocija uključuje prikrivene, kao i jasno izražene, strategije promjena u intenzitetu i trajanju emocionalnog iskustva i izražavanja emocija.“ (Brajša-Žganec, 2003, str.20) Dalje autorica objašnjava kako „kontrola dječjeg ponašanja doprinosi sposobnost govora, kretanja i različite razvojne promjene, a ti procesi se zasnivaju na ranije stečenim znanjima i iskustvu, kao i biološkim činiteljima.“ (Brajša-Žganec, 2003, str. 20) Dječje razumijevanje emocija složen je proces jer ovisi o individualnim razlikama i interpersonalnim činiteljima.

„To je sposobnost prepoznavanja vlastitih osjećaja i razumijevanje povratnih informacija povezanih s tim osjećajima.“ (Brajša-Žganec, 2003, str. 37) Autorica se također referira se na istraživanja Bartha i Bastianija, MacDonalda i sur. koja su pokazala da će „dijete bolje prepoznati i razumjeti emocije što dobije više informacija o toj emociji.“ (Barth i Bastiani, 1997; Macdonald i sur., 1996, citirano prema: Brajša-Žganec, 2003, str. 37) „Mala djeca razumiju emocije zavisno od kognitivnih procjena u socijalnim interakcijama, pri čemu sa starijom dobi raste sposobnost identifikacije emocionalnih izražaja i situacija te razumijevanja vlastitih i tuđih emocija.“ (Brajša-Žganec, 2003, str. 38) Na primjer, dijete od dvije godine koje je počelo verbalno komunicirati razmjenjuje emocije sa svojom okolinom pa će ono eksperimentirati sa različitim likovnim tehnikama i elementima u svrhu komunikacije i dobivanja povratne informacije kao što je osmijeh, pljeskanje ili pohvala. Djeca u predškolskoj dobi, osim većeg razumijevanja vlastitih i tuđih emocija, pokazuju sposobnost predviđanja emocionalnih reakcija. Tako će oni ponekad svjesno nacrtati crtež za koji znaju da će obradovati voljenu osobu. Razumijevanje emocija direktno je povezano sa izražavanjem emocija. U kontekstu pozitivnih i negativnih emocija, uz pozitivne emocije usko se nadovezuje prosocijalno ponašanje. „Prosocijalno ponašanje se odnosi na dobrovoljna djela s namjerom da se pomogne drugoj osobi ili grupi“ (Brajša-Žganec, 2003, str.47) takvo ponašanje se u društvu pozitivno vrednuje iako se može provoditi i iz sebičnih razloga. Tu se autorica referira na Dovidioa koji objašnjava da je „prosocijalno ponašanje, svakako, ponašanje koje se pozitivno vrednuje u nekom društvu, a konkretniji pojam je pomaganje koje se definira kao dobrovoljno ponašanje poduzeto s namjerom povećanja dobrobiti druge osobe.“ (Dovidio, 1984, citirano prema: Brajša-Žganec, 2009, str . 47) Takvo ponašanje se može stimulirati u obliku likovnih aktivnosti. U motivacijskom dijelu se o tome može razgovarati i dati djeci zadatak da, npr. nacrtaju sebe kako nekome pomažu (npr. mami, tati, mlađem bratu ili sestri, prijatelju...). Djeca nakon toga mogu pričati o tome što su nacrtali. Tako se potiču i stimuliraju pozitivne emocije. Također, animirani filmovi o profesoru Baltazaru isto mogu poslužiti u motivaciji za likovnu aktivnost jer potiču altruističko ponašanje. Dobrovoljna djela koja su motivirana brigom za druge, a ne željom za nekom osobnom dobiti definiraju se kao altruizam. Empatija se također ubraja u prosocijalna ponašanja no “potrebno je razlikovati suosjećanje, kao osjećaj žalosti zbog drugih ili brigu za druge koja se odnosi na doživljavanje tuđeg emocionalnog

stanja u odnosu na osobni stres kao negativnu reakciju nelagode povezanu s tuđim emocionalnim stanjem.“ (Eisenberg i sur, 1997 (a,b,c), citirano prema: Brajša-Žganec, 2003, str. 47)

3.1. Pozitivne emocije

Postoji veoma malo istraživanja o pozitivnim emocijama. One se vode kao „normalne“ stoga se ne pridaje velika pažnja oko istraživanja sreće, pozitivnog uzbuđenja itd. U dječjim likovnim radovima i u samom likovnom stvaralaštvu postoji mnogo crteža povezanih s pozitivnim emocijama. Simbol sunca povezan je sa srećom i reflektira djetetovu unutrašnjost, ono je izvor svjetlosti. Ptice i leptiri simboliziraju sreću i radost, opuštenost i mir. Krila leptira poseban su dio kojem djeca vole posvetiti više pažnje. Mogu biti jarkih ili pastelnih boja, jednobojni ili šareni, sa različitim oblicima... Povećanje figura odnosno emocionalna proporcija vezana je za pozitivne kao i negativne emocije. Dijete može uvećano nacrtati figuru koja mu je važna, no isto tako može uvećati samo jedan dio, npr. usta koja se smiješe. U istraživanju dječjih likovnih radova jedna djevojčica nacrtala je majku sa velikim rukama. Kada je djevojčica odgojiteljici pričala o crtežu, spomenula je da majka ima velike ruke zato da ju može jako zagrliti. U drugom primjeru, za vrijeme slobodnih aktivnosti dječak je detaljno nacrtao stroj za usitnjavanje i objasnio kako su noževi jako opasni. U likovnim radovima koji su povezani s pozitivnim emocijama pojavljuje se veći broj detalja i crtež je „ispunjeniji“. Karakter linije također ima veliku ulogu u interpretaciji dječjeg crteža. Blage linije i obrisi znak su koncentracije i staloženosti. Vodoravna linija djeluje mirno, opušteno i statično dok je okomita linija suprotnost vodoravnoj. Ona izaziva osjećaj kretanja i gibanja, a simbolizira život i rast. Blago valovita crta ulijeva osjećaj nježnosti, blagosti i elegancije dok izlomljena crta izaziva osjećaj grubosti i energije. Slobodne krivulje ostavljaju dojam pokreta i gibanja. Označuju rast, nemir, veselje, ali i bojazan ili bol, ovisno o njenom gibanju po plohi i tvrđem ili mekanijem karakteru.

Boje kod ljudi izazivaju različite reakcije pa tako nesvjesno utječu na ljude i na njihovo raspoloženje. Svaka boja ima određeno simboličko značenje koje se razlikuje od kulture do kulture, ali od konteksta i npr. umjetnika. Crvena boja u

nekom filmu može simbolizirati bol, nasilje ili opasnost, ali može simbolizirati igru i ljubav. Osim što boje mogu nešto simbolizirati, one također imaju i snažno psihofizičko djelovanje i individualno ih doživljavamo kao ugodne ili neugodne, lijepe ili ružne, privlačne ili odbojne, vesele ili tužne... Svaki čovjek i svako dijete na svoj osoban način doživljava boje. Nekoga će plava boja asociirati na modro nebo ili na morske radosti i zato će mu biti vesela i ugodna, a nekom će ta ista plava izgledati hladno i „ledeno“ i neće mu biti draga. To je subjektivni doživljaj boje. Kod starije djece boja može prezentirati njihovo raspoloženje i emocije dok je kod mlađe djece biranje boja prilično nasumično. Neka djeca odabrat će određenu boju jer je jedino ta bila dostupna ili žele eksperimentirati s novom bojom. Isto je s likovnim tehnikama. Dijete će možda vrlo rijetko birati pastelnu jer ne voli da mu boja ostaje na prstima ili će birati samo savršeno našiljene bojice.

3.2. Negativne i nepoželjne emocije i art terapija

Djeca rano nauče identificirati emocije, ali im je potrebno određeno vrijeme da integriraju informacije iz različitih izvora, da nauče potiskivati nepoželjne emocionalne iskaze te da nauče kako diferencirati svoje osjećaje kako bi udovoljili očekivanjima okoline. (Brajša-Žganec, 2003, str.19)

U jasličkoj dobi razumijevanje nekih emocija može biti složen zadatak, dok se u predškolskoj dobi te emocije mogu identificirati i pravodobno koristiti u određenim situacijama. Regulacija emocija usko je povezana s kasnijim razumijevanjem emocija. „Sposobnost regulacije emocija razvija se u ranom djetinjstvu iz interakcije s članovima obitelji, odnosno primarnim skrbnicima, i iz dječjeg prirodnog temperamenta.“ (Brajša-Žganec, 2003, str.19) Autorica se također osvrće na Rothbarta koji tvrdi da postoji više dimenzija regulacije emocija. Ljutnja, frustracija, strah, tjeskoba, nelagoda, tuga i snižena reaktivnost spadaju pod negativnu afektivnost, a dimenziju kontrole s naporom odnosno samokontrole čine fokus pažnje, niski intenzitet ugođe, perceptualna senzitivnost i inhibitorna kontrola. (Rothbart i sur. 1994, citirano prema: Brajša-Žganec, 2003, str. 22) Nisu sve regulacije emocija pozitivne. Potrebno je razlikovati specifično izraženo reguliranje emocija koje je karakteristično za zakočenu djecu. „Zakočena djeca koja pretjerano reguliraju svoje emocije opiru se interakcijama s drugima, a time gube priliku za

stjecanje i uvježbavanje socijalnih vještina.“ (Katz i McClellan, 1997, citirano prema: Brajša-Žganec, 2003, str. 22) Negativne emocije vežu se i uz djecu s poremećajima u ponašanju te zlostavljaju djecu. Poremećaji u ponašanju dijele se na internalizirane i eksternalizirane probleme.

Djeca s internaliziranim problemima pokazuju socijalnu povučенost, strah, anksioznost i somatske probleme, pri čemu dijete prvenstveno ima probleme samo sa sobom. Djeca s eksternaliziranim problemima ponašanja manifestiraju pozitivnu afektivnost te agresivno i delikventno ponašanje, gdje dijete često sa svojim reakcijama stvara probleme drugima iz svoje okoline. (Brajša-Žganec, 2003, str.39)

Zlostavljana djeca iskazuju i internalizirane i eksternalizirane probleme u ponašanju stoga se umjetničko izražavanje provodi u terapijske svrhe.

Umjetnost kao „tješiteljica i pomiriteljica“ i najvrjednija zamjena za nedovoljnosti života, koji humanizira i nalazi barem izraz ako ne rješenje problema iznimno je važna sve većem broju učenika s različitim teškoćama, a među kojima se po ranjivosti i nesretnosti izdvajaju oni zlostavljani.(Bilić, 2011, str. 107)

Emocionalno zakinutoj i zlostavljanoj djeci umjetnost može pomoći pri izražavanju i razumijevanju vlastitih osjećaja. Tako se Vesela Bilić u svojem članku „Susret učitelja likovne kulture sa zlostavljano djecom“ osvrće na Tomaševića Dančevića koji smatra kako „svrha terapijskog djelovanja leži u stvaralačkoj aktivnosti koja djetetu u unutarnjem dijalogu sa samim sobom pruža nove spoznaje o njemu i svijetu oko njega.“ (Tomašević Dančević, 2005, citirano prema: Bilić, 2011, str. 108) Budući da zlostavljana djeca svoje osjećaje češće izražavaju crtežom nego riječima, uloga odgojitelja i učitelja u ranom prepoznavanju problema je neprocjenjiva.

Zlostavljanje djece se definira kao svaki oblik tjelesnog i/ili emocionalnog i seksualnog nasilnog ponašanja te zanemarivanja i nemarnog postupanja ili iskorištavanja djece, što rezultira stvarnom ili potencijalnom opasnosti za djetetovo zdravlje, preživljavanje, razvoj ili dostojanstvo, a u kontekstu odnosa odgovornosti, povjerenja i moći. (WHO, 2006, citirano prema: Bilić, 2011, str. 108)

Zlostavljanje ostavlja višestruke posljedice koje mogu biti kratkotrajne ili dugotrajne. Posljedice zlostavljanja najuočljivije su na emocionalnom planu stoga je odgojiteljima i učiteljima važno znati da zlostavljana djeca imaju i uništeno osnovno povjerenje u svijet i ljude te izražen osjećaj krivnje, straha i srama. (Bilić, 2011, str.115) Zlostavljaju djecu moguće je uočiti upravo po nedostatku povjerenja,

povlačenju iz bliskih odnosa. kada je riječ o međuvršnjačkom nasilju, zlostavljana djeca istodobno traže mogućnost zblizavanja i znaju se tjeskobno pripijati uz učitelje. (Bilić, 2011, str. 115) „Djeca koja odrastaju u takvoj okolini na svijet gledaju kao na mjesto određeno strahom i boli, a strah postaje način njihovog života i prodire u sve aspekte njihovog funkcioniranja.“ (Cole i sur., 2005, citirano prema: Bilić, 2011, str. 115)

Važno je naglasiti da likovno izražavanje može pomoći djeci da svoje duboko potisnute probleme izraze neverbalno, likovnim tehnikama; linijom, bojom i oblikom. Njihov crtež može govoriti umjesto njih putem simbola, a simboliziranje, odnosno prikazivanje osjećaja i iskustava slikama može biti snažnije nego opisi riječima, a za djecu prihvatljivije. (Bilić, 2011, str.117)

Crtanje pruža siguran način izražavanja iskustava i osjećaja koje je riječima teško opisati. Pomoću njega dijete napušta pasivnu ulogu i aktivno pokušava eksternalizirati traumatizirajuće iskustvo. Crtanje omogućava djetetu mogućnost distanciranja od traumatičnog iskustva i daje mu osjećaj kontrole i moći. Osim toga, crtež pomaže djetetu da se osjeća sigurnije jer djeluje umirujuće, olakšava posttraumatske reakcije i nametljive misli te ublažava druge učinke stresa. Sve navedeno pomaže djetetu da se osjeća ugodnije, doprinosi smanjivanju anksioznosti i depresivnih raspoloženja. Crtež pomaže da verbalni iskaz bude jasniji, a priča strukturirana.

U analizi crteža zlostavljane djece često se pojavljuju isti motivi povezani s traumatizacijom ili crtež ima neke karakteristike traumatskog događaja. Ako se neka tema ponavlja više puta na isti način, s većom sigurnošću može se utvrditi problem djeteta.

Ljudska figura je česta tema zlostavljane djece. Tipične su male figure na ili blizu donjeg dijela papira što sugerira osjećaj neadekvatnosti, nesigurnosti ili depresije. Prevelika figura i crtež koji uključuje veliku glavu i ruke, slabo integrirane dijelove tijela i pretjerane detalje obično simbolizira kompenzaciju za osujećenje. Odvajanje trupa od tijela ili izostanak nekih dijelova tijela simbolizira potrebu poricanja.

U crtežu lica zlostavljane djece često se primjećuju bezizražajne oči ili suze u očima što je povezano sa boli ili krivnjom. Ističu se i velike, prazne i zatamnjene oči ili

abnormalno male oči i veliki istaknuti zubi. Nedostatak usta na crtežu ili ravna usta povezuju se s tajnim okolnostima zlostavljanja ili čuvanjem tajne.

Crtež obitelji može otkriti obiteljske sukobe i izolaciju te nedostatak komunikacije iako zlostavljana djeca izbjegavaju crtati obitelj. U tom slučaju neki članovi su predimenzionirani, umanjeni ili potpuno izostavljeni što predstavlja poveznicu odnosa djeteta prema pojedinim članovima obitelji.

Seksualno zlostavljanu djecu osobito privlače crvene kuće, zavjese ili vrata ili bizarno prikazivanje spavaće sobe. Uključivanje krugova, klinova i velikog dima također može biti indikator seksualnog zlostavljanja.

Crtež stabla kod zlostavljane djece značajno identificira muške žrtve spolnog zlostavljanja te se prema nekim autorima (Kaufman i Wohl 1992, prema: Bilić, 2011, str. 119) navodi da se ozljeda muškosti nesvjesno povezuje uz stablo. Najčešće su primijećena mrtva stabla ili odvajanje debla od krošnje.

Crtež okoline u kojoj se učestalo prikazuje nevrijeme, teško sjenčanje, potamnjele nebo i kiša sugerira prijetnju dok se oblaci preko ljudske figure povezuju sa spolnim zlostavljanjem. Plutajuće slike i nedostatak tla povezuju se s kaotičnom okolinom, a jak vjetar simbolizira gubitak kontrole.

Neki autori navode specifične crteže koji se pojavljuju kod teško zlostavljane djece. Kod djevojčica se nerijetko susreće crtež klauna koji ukazuje na prikrivanje osjećaja nasmiješenom fasadom, dok dječaci kao simbol prikrivanja koriste sportske kacige kao zaštitnu opremu. (Kelley, 1984, citirano prema: Bilić, 2011, str. 120)

Važno je razgovarati s djecom o crtežu koji sugerira zlostavljanje i pitati ih o elementima crteža ili onome što nije uključeno u crtež. Crtež treba interpretirati s oprezom, ali ne smijemo ih zanemariti jer mogu biti važan izvor informacija o zlostavljanju djeteta. Zaključci se ne smiju donositi na osnovi jednog crteža, već iz serije takvih crteža koji sadrže više znakova. Jedna karakteristika nije dovoljna za sumnju na zlostavljanje.

4. TEORIJE KOGNITIVNOG RAZVOJA

Kognitivna psihologija odgovara na pitanje kako i na koji način čovjek uči, percipira i razmišlja. Različite teorije povezuju utjecaj okoline i drugih čimbenika u učenju djeteta odnosno utjecaj na njegovo usvajanje određenih emocija. „Kognitivističko-razvojni pristup obuhvaća određeni broj srodnih teorija i vrsta istraživanja.“ (Vasta i suradnici, 1998, str. 32) Najprisutnija teorija koja temeljito obuhvaća kvantitativne i kvalitativne promjene u kognitivnom razvoju jest **Piagetova teorija kognitivnog razvoja**.

Prema Piagetovoj teoriji, ljudski se razvoj može opisati pomoću funkcija i spoznajnih struktura. Funkcije su urođeni biološki procesi, jednake su za sve i ostaju nepromijenjene tijekom našeg života. Svrha tih funkcija jest izgradnja unutarnjih spoznajnih struktura koje se, s druge strane, stalno mijenjaju kako dijete raste. (Vasta i suradnici, 1998, str. 33)

Prema pristupu cjeloživotnog učenja, ni jedno životno razdoblje nije važnije od drugih po svoj utjecaju na tijek života. (Berk, 2008, str. 9) Piaget nije vjerovao da se znanje može utisnuti u dijete putem potkrepljenja. Berk se u svojoj knjizi Psihologija cjeloživotnog razvoja osvrće na njegovu kognitivno-razvojnu teoriju prema kojoj „djeca aktivno grade svoje znanje istražujući svijet koji ih okružuje i manipulirajući njime.“ (Berk, 2008, str. 19) Teorija je obuhvaća četiri velika razvojna stadija, pri čemu svaki od njih obilježava različite načine mišljenja:

- a) **Senzomotočki stadij** traje od rođenja do druge godine života. Djeca „misle“ djelujući na svijet oko sebe svojim očima, ušima, rukama i ustima. Na temelju toga otkrivaju načine rješavanja senzomotoričkih problema, poput puzanja ručice kako bi se čuo zvuk glazbene igračke, pronalaženja skrivene igračke te stavljanja i vađenja predmeta iz neke posude. (Berk, 2008, str. 19)
- b) **Predoperacijski stadij** traje od 2. do 7. godine. Najbitniji čimbenik predoperacijskog stadija je taj da djeca počinju koristiti simbole kako bi predočavala svoja ranija otkrića i iskustva. Intenzivno se razvija jezik i simbolička igra.
- c) **Stadij konkretnih operacija** traje od 7. do 11. godine i u njemu dječje mišljenje postaje logično. Iako mišljenje i dalje nije apstraktno, ona su u

stanju shvatiti kako određena količina vode ostaje nepromijenjena premda se njezin vanjski izgled promijenio.

- d) **Stadij formalnih operacija** vodi se sposobnosti apstraktnog mišljenja koje omogućuje baratanje simbolima. Mogu razmišljati o svim mogućim ishodima u nekom znanstvenom problemu, a ne samo o onima koji su najočigledniji.

Sociokulturalna teorija Lava Vigotskog razmatra na koji se način kultura-vrijednosti, vjerovanja, običaji i vještine određene društvene skupine- prenosi na sljedeću generaciju. (Berk, 2008, str. 23) Piagetova teorija i teorija Lava Vigotskog preklapaju se u definiranju djece kao aktivnim bićima koja sama grade svoje znanje, ali za razliku od Piageta, koji naglasak stavlja na djetetova samostalna nastojanja da razumije svijet oko sebe, Vigotskikognitivni razvoj vidi kao društveno posredovani proces- proces koji ovisi o pomoći koju odrasle osobe i zrelija djeca pružaju djetetu koje pokušava ovladati novim zadacima. (Berk, 2008, str. 23)

Erik Erikson je u svojoj psihosocijalnoj teoriji izdvojio id ego i superego. Id predstavlja sve ono nesvjesno i urođeno kod čovjeka. Ego je podsvjesno stanje i pomaže čovjeku regulirati emocije dok superego predstavlja moralnost. Objasnio je kako se uloga ega ne sastoji samo od posredovanja između impulsa ida i zahtjev superega.,,Umjesto toga, u svakom stadiju razvoja ego stječe stavove i vještine koji pojedinca čine aktivnim pripadnikom zajednice koji pridonosi njezinu razvoju.“(Berk, 2008, str. 16) Prema njegovoj teoriji svaki konflikt u razvojnom stadiju se može riješiti na kontinuumu od pozitivnog do negativno i samim time je određeno da li će ishod stadija biti zdrav ili će rezultirati neprilagođenošću.

Na djetetov razvoj uvelike utječu negativni čimbenici, od socijalne deprivacije pa sve do zlostavljanja i zanemarivanja djeteta. Odgojitelji i učitelji trebaju biti senzibilizirani i informirani o različitim ponašanjima koja potječu upravo iz takvih okolnosti. Svaka rana intervencija za zlostavljano dijete vrlo je bitna i uvelike utječe na daljnji cjelokupni razvoj djeteta.

5. EMOCIJE I FAZE RAZVOJA U LIKOVNOM IZRAŽAVANJU U PREDŠKOLSKOJ DOBI

Kako bismo jasnije mogli raspoznati razlike i nespecifičnosti među dječjim crtežima, potrebno je poznavati razvojne faze u dječjem likovnom stvaralaštvu. Jedan od najpoznatijih mentora američkog umjetničkog odgoja bilo je Victor Lowenfeld.

Lowenfeld je formulirao revolucionarna načela po kojima se razlikovala moderna umjetnost. On je uporno tražio da odgojitelj i nastavnik ne smije djetetu ni u kojem slučaju nametati vlastite oblike izražavanja. Prema Lowenfeldu, „dodir, kao alternativni pristup, savršeno vodi računa o svojstvima stvari i upravo ti dodirni opažaji su oslobođeni vizualnih osobina pa se svaki objekt mora voditi kao odvojena, neovisna i potpuna stvar. (Arnheim, 2008, str. 243) Malo dijete ispituje stvari u okolinu pomoću dodira u suradnji s vidom. Tu se Lowenfeld oslanja na simbole, odnosno, on tvrdi da geometrijski oblici koje koriste od prvobitnog crtanja nisu opisi, nego „puki simboli“. Lowenfeld je ustrajao na subjektivnosti umjetnosti. (Arnheim, 2008, str. 250)

Prema tom gledištu, proizlazi da su „čiste sheme“ dječjih crteža, kako ih je on nazvao, uzrokovane osobnim potrebama djeteta. Pretpostavlja se da su osobine i važnost modela predmeta što ih djeca odabiru naglašeni ne samo zbog njihove mjerodavnosti kod opisivanja stvari, nego i zbog važnosti koju za djecu te stvari predstavljaju. Pozornost nije usmjerena toliko na prirodu predmeta, koliko na potrebe subjekta. (Arnheim, 2008, str. 251.)

„Victor Lowenfeld jednom zauvijek je naučio nastavnike umjetničkog odgoja da svako dijete mora slobodno predstavljati stvari svoga svijeta na svoj način.“ (Arnheim, 2008, str. 251) Upravo zato su predstavljene razvojne faze Victora Lowenfelda.

5.1. Faza šaranja i primarnih simbola (2-4 g)

Faza šaranja i primarnih simbola dijeli se na:

- a) nekontrolirano šaranje,

b) kontrolirano šaranje,

c) imenovanje šara odnosno faza primarnih simbola.

a) Nekontrolirano šaranje

„Prve šare su većinom slučajne, različite dužine i različitog smjera iako se uzorak može ponavljati zbog određenog pokreta ruke.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 189) Razvoj fine motorike u prstima i zglobovima uvjetuje veličinu i ponavljanje određenih pokreta. „Važno je spomenuti da šare nisu pokušaji prikazivanja vizualnog okruženja već su uvjetovane fizičkim i psihološkim razvojem djeteta.“ (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 189)

Dvogodišnje dijete ne može kopirati krug ni podići olovku s papira, ali je sposobno kopirati liniju stoga je nemoguće crtati nešto stvarno. Primjerice, to je isto kao da se dijete od 6 mjeseci pokušava naučiti ispravno izgovaranje rečenica. (Lowenfeld i Brittain, 1987, str. 189)

Faza nekontroliranog šaranja je, dakle određena motoričkim sposobnostima. Dijete uživa u ostavljanju tragova pa provodi mnogo vremena šarajući i eksperimentirajući sa novim tehnikama te tako usavršavaju motoričku koordinaciju.

Slika 3. Gabriel, 1.5 godina

Slika prikazuje nekontrolirano šaranje. Jasno se vide ponavljajući i pomalo ukočeni pokreti.

b) Kontrolirano šaranje

„Dijete otkriva vezu između svojih emocija i tragova na papiru otprilike 6 mjeseci nakon faze nekontroliranog šaranja.“ (Lowenfeld i Brittain, 1997, str. 191) To je vrlo važan korak jer dijete počinje povezivati vizualnu percepciju i kontrolu nad svojim pokretima. Kada dijete otkrije da ono vlada pokretima, crteži se počinju mijenjati. U toj fazi se linije mogu ponavljati čak i sa jačim pritiskom. Linije mogu biti horizontalne, vertikalne ili kružne. Ponekad je moguće uočiti točke ili manje dijelove crteža jer je dijete sposobno samovoljno podići pisaljku s papira. Dijete može provesti dvostruko više vremena crtajući jer će eksperimentirati sa različitim metodama držanja pisaljke, različitim vrstama pisaljke ili bojama.

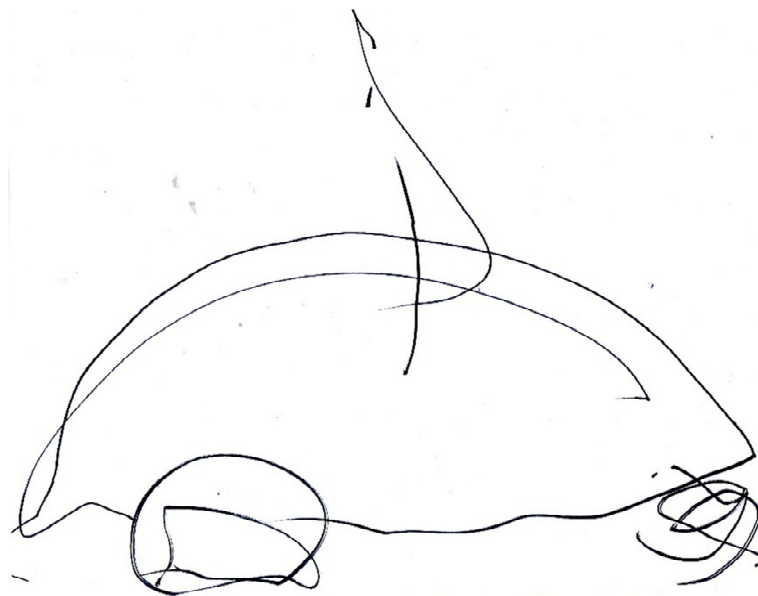
Slika 4. Marko, 2 godine

Crtež prikazuje kontrolirano šaranje.

c) Imenovanje šara odnosno faza primarnih simbola

Imenovanje šara je važan korak u razvoju djeteta. To je vrijeme kada dijete počinje imenovati svoj crtež. Dijete može reći: „Ovo je mama“, ili „Ovo sam ja kada trčim“ iako se po crtežu to ne može razaznati i to je važan korak u razvoju apstraktnog mišljenja jer dijete pokazuje da je sposobno uvidjeti odnos između crteža kojega stvara i objekta ili događaja iz njegovog vlastitog iskustva. Trogodišnje dijete može

kopirati krug, ali ne pravokutnik. Crteži postaju opsežniji i dijete može otkriti slučajnosti između svog crteža i nečega u okruženju unatoč maloj povezanosti između crteža i onoga što je crtano. Kontrola nad crtežom reflektira kontrolu nad ostalim stvarima u okruženju, primjerice, samostalnost kod oblačenja, jela itd. Prije ove faze dijete je izražavalo zadovoljstvo tragovima koji su bili rezultat pokreta, a sada te tragove povezuje sa svijetom koji ih okružuje. Dijete prelazi iz senzomotoričkog razdoblja u predoperacijsko razdoblje (prema Piagetu). Važnost ove promjene može se predočiti na način da je kod odraslih većina mišljenja izražena u mentalnim slikama. Upravo zbog toga se čovjek nije u mogućnosti sjetiti nečega iz razdoblja kontroliranog i nekontroliranog šaranja. Kada dijete počine imenovati svoje crteže, linije više nisu rezultat pokreta, one poprimaju formu. Linije počinju imati značenje; što je prije bio prazan prostor, sada može simbolizirati određenu supstancu. U ranijem razvoju dijete je ponekad moglo uvidjeti povezanost između nekog objekta i onoga što je nacrtalo, a sada crta s namjerom. Iako djeca s tri i pol godine većinom dostignu fazu imenovanja šara, još uvijek uživaju u tragovima koje ostavlja pokret, primjerice kada im se ponudi novi alat za crtanje. Crteži sada postaju rezultat onoga kako se dijete osjeća prema svom okruženju i način na koji crtaju postaje važan dio komunikacije. Dijete može ponekad najaviti što namjerava nacrtati no kad će crtež biti gotov jednostavno će preimenovati taj objekt. Primjerice, ravna linija označava drvo, ali prije nego što će crtež biti dovršen dijete će reći da je to stup.

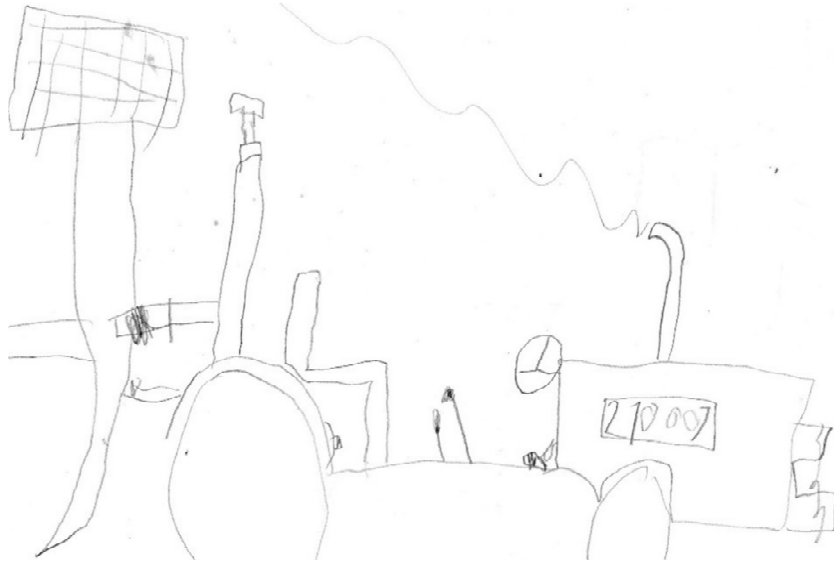
Slika 5. Roko, 3.5 godine, „Mamin auto.“

5.2. Faza predsheme ili složenih simbola (4-7 g)

Ovo je faza najintenzivnijeg dječjeg likovnog stvaralaštva. Javlja se početak pojmovnog mišljenja, a tehničke i crtačke sposobnosti su mnogo veće. Izražavajući se likovno, dijete spontano i postupno usvaja likovne elemente. Sposobnost rada likovno- tehničkim elementima sve je veća pa se i njihova primjena proširuje. U rad se sve više unosi sistem, a crtež je sve više podređen ideji djeteta. „Dijete, dakle, ne doživljava samo oblik već istovremeno doživljava kretanje, zvukove, osjeća miris, svjetlo, hladnoću, toplinu, vjetar.“ (Bodulić, 1981, str.31)

Što više dijete samostalno i slobodno crta, više će se samostalno i stvaralački razmišljati i tako razvijati sposobnost analize i imaginacije, a to će upotpunjavati fizionomiju svake predodžbe posebno kao i cjelokupni fond predodžaba, dovodeći ih u neku međusobnu vezu. (Bodulić, 1981, str. 31)

Početak faze predsheme ili složenih simbola obilježeno je poznatim crtanjem punoglavca koji simbolizira čovjeka. Kako dijete postaje svjesnije sebe i svoje okoline, tako se i broj detalja na crtežu čovjeka povećava.

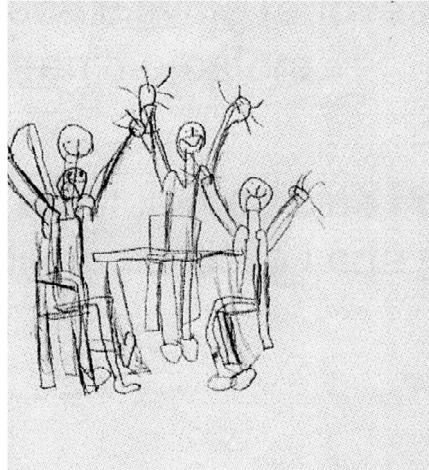
Slika 6.Fran, 6 godina, „Traktor.“

Slika prikazuje detaljan crtež stroja.

5.3. Faza sheme ili intelektualnog realizma (7 -11 g)

U fazi sheme javlja se početak apstraktnog mišljenja. Rezultat toga uviđa se u djetetovom poistovjećivanju s crtežom. Dijete će pričati s crtežom i uspostavljati vezu među različitim nacrtanim oblicima. Veljko Bodulić u svojoj knjizi „Umjetnički dječji crtež objašnjava kako će „crtež iz faze numeracije prijeći u likovno pričanje, odnosno fazu oblika i pojava.“ (Bodulić, 1982, str.31) U fazi intelektualnog realizma pojavljuju se određeni načini prikaza, kao što su: rendgenski prikaz, rasklapanje oblika, prevaljivanje oblika i emocionalna proporcija. Upotreba crte postaje namjerna, a cilj crtačke aktivnosti je uživanje u tehničkoj mogućnosti što vjernijeg preslikavanja. Dijete napušta intuitivno stečene pojmove i počinje ih stvarati na osnovi čvrstih, jasnih i promišljenih kriterija stečenih apstrakcijom. Dječje slikovito, konkretno mišljenje u dobi od 3. do 8. godine života je potpuno arhaično i nepotpuno, a to se odražava i na njegov crtež pa se može reći da dijete više crta srcem nego umom. Likovni izraz djeteta će biti pod utjecajem niza novih sposobnosti i spoznaja koje će dijete samo steći u svojem daljnjem obrazovanju i razvoju. Nakon navršene osme godine života, dijete će stjecati sve više iskustava,

znanja i sposobnosti pa će tako i njegov likovni izraz biti uvjerljiviji i potpuniji. Na slici broj 7 vidi se rendgenski prikaz gdje dijete želi prikazati čitav lik čovjeka

Slika 7. Rendgenski prikaz. Izvor: prezentacije prof. Horvat Blažinović

Crtež prikazuje ljudske figure kako sjede za stolom. Stol i stolice nacrtane su transparentno, odnosno prozirno.

6. EMOCIJE I DJEČJE LIKOVNO STVARALAŠTVO

Posljednjih godina velika pažnja se usmjerava na istraživanje dječjih emocija i uzroke određenih emocija. Dječje emocionalno funkcioniranje često zna biti prikriveno pa se psiholozi, pedagozi, učitelji i odgojitelji služe različitim metodama kako bi otkrili taj interpersonalni svijet o čemu je već bilo govora u poglavlju „Negativne i nepoželjne emocije i art terapija“. Jedan od načina jest dječji crtež. Bilo da dijete osjeća tugu, radost, zadovoljstvo, nemir ili suosjećajnost, likovne aktivnosti im mogu pomoći pri izražavanju. Bitnu ulogu u interpretaciji dječjih crteža nose upravo odgojitelji. Djeca provode mnogo vremena u vrtiću gdje su slobodni izražavati svoje emocije i doživljaje pa je upravo ustanova ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja pravo dječje utočište. Za razliku od škole gdje se satovi i aktivnosti svode na frontalni rad, vrtić je mjesto življenja. Djeca tamo prolaze kroz različite faze razvoja koje odgojitelji moraju znati raspoznati i sukladno tome

reagirati. Kada odgojitelj nije siguran u svoje znanje o kognitivnom stupnju razvoja kod pojedinog djeteta, većinom poseže za likovnim aktivnostima. Likovne aktivnosti imaju vrlo veliki spektar, ovisno o tome što se želi dobiti ili doznati od pojedinog djeteta.

7. LIKOVNE AKTIVNOSTI U DJEČJEM VRTIĆU NA TEMU EMOCIJA

Cilj ovog istraživanja je kroz teme koje su usko vezane za dječje emocije (obitelj, prijatelji, dom) dobiti uvid u dječju svijest o okolini, emocionalnom stupnju razvoja djeteta i društvenom razvoju putem opažanja djece tijekom likovnih aktivnosti. U radovima će se opažati veličina ljudskih figura i njihova smještenost u kompoziciji, boje, karakter i struktura linije te količina detalja. Prije svake teme opisan je uvod u aktivnost te rezultati odnosno dječji radovi nakon određene aktivnosti. U svrhu završnog rada, izabrani su samo neki radovi. Kriterij odabira je bio različitost crteža, odnosno izbacivanje šabloniziranih i shematiziranih crteža. Radovi su rađeni s djecom iz DV Smokvica sa mješovitom vrtićkom skupinom u dobi od 3 i pol do 7 godina. Cilj je bio motivirati djecu i probuditi emocije vezane uz prijatelje, obitelj i dom te istražiti na koji način djeca izražavaju emocije tokom likovnog stvaralaštva. Postavljena su slijedeća istraživačka pitanja: Da li će djeca crtati dom shematizirano ili će nakon motivacijskog uvoda dublje promišljati o značajnosti doma? Koliko će se prijatelji koje će djeca crtati razlikovati od njih samih? Kakve uloge će poprimiti figure u obitelji? Da li će netko biti izostavljen/ uvećan/ umanjen? Da li će motivacija biti dovoljno dobra da sva djeca crtaju zadanu temu?

Pretpostavke su bile da će djeca intuitivno crtati veličinu ljudskih figura prema važnosti odnosno da će koristiti emocionalnu proporciju te da će se u crtanju doma fokusirati na vanjski izgled kuće.

Metode koje su korištene tijekom motivacije bile su neposredno vezane uz teme: donošenje obiteljskih fotografija; igranje s prijateljima na vrtićkom igralištu; razgovor o domu svakog djeteta pojedinačno.

Pri analizi likovnih radova, naglasak se je stavljao na likovne elemente i njihovu varijaciju (debljina i jačina crte, korištenje geometrijskih oblika, moguće korištenje boja i shematskih prikaza). Radovi su analizirani objektivno prema likovnim elementima i simbolima te u kontekstu emocija.

7.1. Prva tema: Moj dom

U DV Smokvica petak je organiziran kao dan kada djeca slobodno donose svoje igračke u vrtić te ih dijele s prijateljima u zajedničkoj igri. Upravo taj dan organiziran je za likovnu aktivnost pod temom „Moj dom“ za srednju skupinu djece od 4 do 5 godina.

U jutarnjem krugu djeca su pokazala svoje igračke i predstavila njihovo značenje. Potom je odgojiteljica povela razgovor s djecom o tome što im je najdraže u njihovom domu. Jedna skupina djece spominjala su svoju sobu, druga skupina stol pri kojem svi zajedno večeraju, a treća skupina je spominjala vanjski prostor odnosno ljuljačke, tobogane i bazene koje pune u ljetnim mjesecima. Šetnja oko vrtića nije bila opcija zbog toga što odgojiteljica nije željela da djeca promatraju fizičke osobine kuće, već da prema svojim unutarnjim emocijama nacrtaju svoj dom.

Nakon razgovora u jutarnjem krugu djeci su ponuđeni olovka i papir različitih dimenzija. Djeca su zamoljena da nacrtaju svoju kuću, svoj dom. Pod utjecajem ranije aktivnosti u jutarnjem krugu, djeca su brzo krenula na zadatak. Zanimljivo je kako su djeca spontano počela pričati o svojoj obitelji, dijeliti informacije s drugom djecom te postavljati pitanja vezana za nečiji drugi crtež.

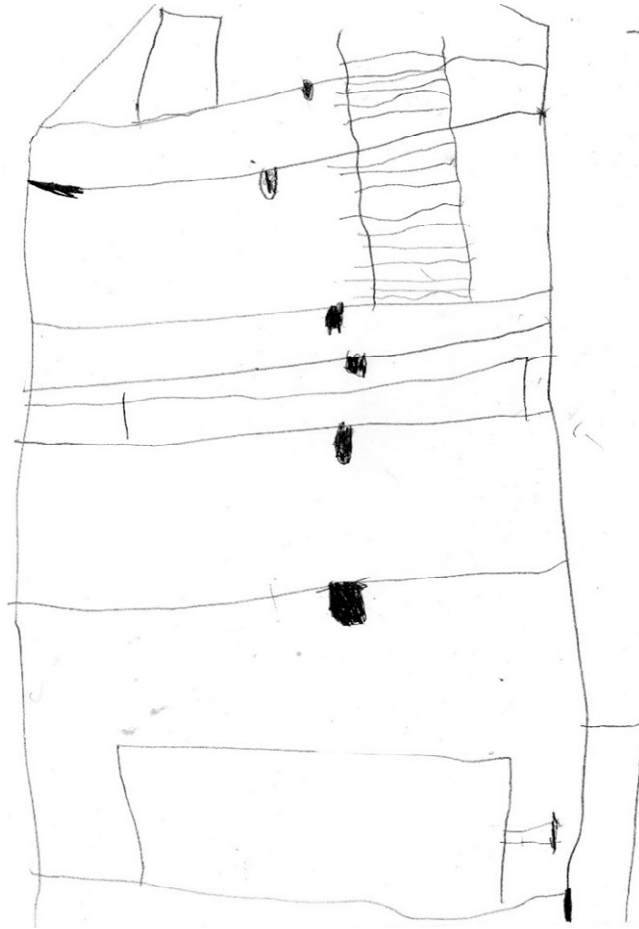
Cilj ove likovne aktivnosti je da djeca povežu kuću, obitelj i uspomene te ga pretvore u jedan crtež- dom. U djeci je odgojiteljica željela izazvati emocije koje ih vežu uz njihov dom i da iste prenesu na papir.

Slika 8. Damir, 5 i pol godina.

Crtež prikazuje dječakovu kuću te mamu, tatu i brata.

Dječak je isprva crtao svoju kuću pa je kasnije ispred kuće nacrtao obitelj, odnosno, mamu, tatu i brata, a kada ga je odgojiteljica pitala gdje je on, odgovorio je da je on u kući, u svojoj sobi. Krov je trokutastog oblika, zatamnjen. Prije zatamnjenja dječak je pokušao nacrtati crijep pa se zatamnjeni krov može interpretirati kao prekrivanje neuspjelog pokušaja crtanja crijepa. Prozori su kvadratnog oblika i zatvoreni, zaštićeni. Ljudski lik je nacrtan u obliku punoglavaca iako dječak ima 5 i pol godina. Iz glave su nacrtani ekstremiteti, a tijelo je nevidljivo. Na licu se nalaze oči i usta koja su nasmijana, a nos je izostavljen. Velika kuća može simbolizirati veliku obitelj za koju treba mnogo mjesta pošto dječak živi u kući u kojoj žive i baka i djed. Obitelj je nacrtana minijaturno i na dnu papira, iako su proporcije u odnosu na kuću zadovoljavajuće.

Slika 9. Martin, 5 godina.

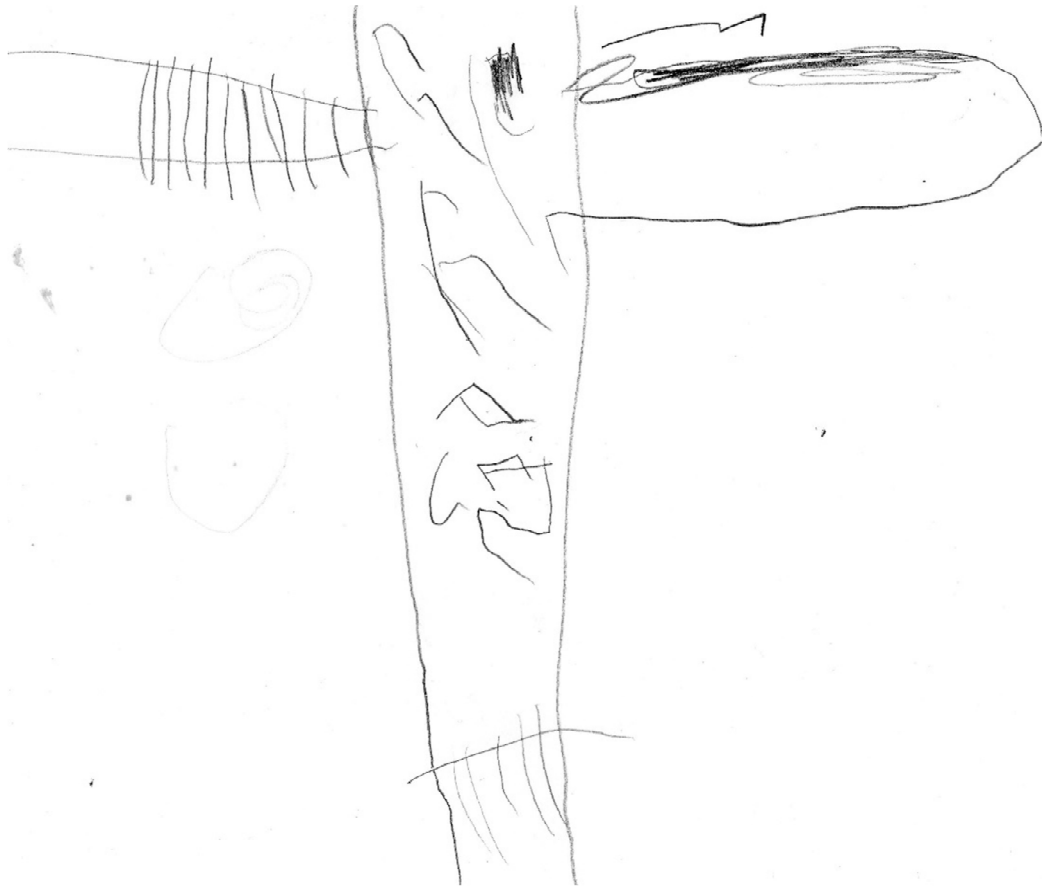
Crtež prikazuje rendgenski prikaz kuće.

Dječak se koristio rendgenskim prikazom. Odozdo prema gore, na prvoj liniji smješten je veliki stol kod djeda i bake. S vanjske desne strane pokraj stola nalazi se garaža za auto. Druga linija predstavlja strop na kojoj se nalazi luster. Sljedeće tri linije dijele kat gdje dječak živi sa roditeljima. Nacrtane su velike stepenice koje vode u potkrovlje i jedan veliki prozor. Dijete je brižno crtalo kuću s mnogo detalja što se može povezati s time da mu kuća mnogo znači. Linije i elementi su nizani matematički, svjetla su odozdo prema dolje crtana od većih prema manjima, a zanimljivo je zatamnivanje žarulja čime je dječak htio dočarati svjetlost. Svjetla mogu simbolizirati sreću, mir i ljubav. Osim zatamnjenja žarulja, sve ostale linije su čiste i ne prikazuje se nikakva površina ili tekstura.

7.2. Druga tema: Moja obitelj

Aktivnost je provedena s djecom mješovite vrtičke skupine od 4 do 6 godina. Odgojiteljica je zamolila roditelje da donesu obiteljsku sliku te je izradila pano gdje su djeca stavila svoje slike. U tom centru odgojiteljica je okupila djecu da sjednu u krug te ih je pitala da li znaju što znači riječ obitelj. Djeca su počela nabrajati članove uže obitelji, obitelji koja živi s njima u zajedničkom kućanstvu, ali i širu obitelj (bratići, sestrične, tete, kumovi..). Nakon toga svako dijete je opisalo tko se nalazi na njihovoj obiteljskoj fotografiji koju su donijeli u vrtić. Jedan dječak je rekao da nije mogao naći sliku na kojoj se nalaze baka i djed pa je donio samo onu gdje je s mamom i tatom (baka i djed žive u istoj kući).

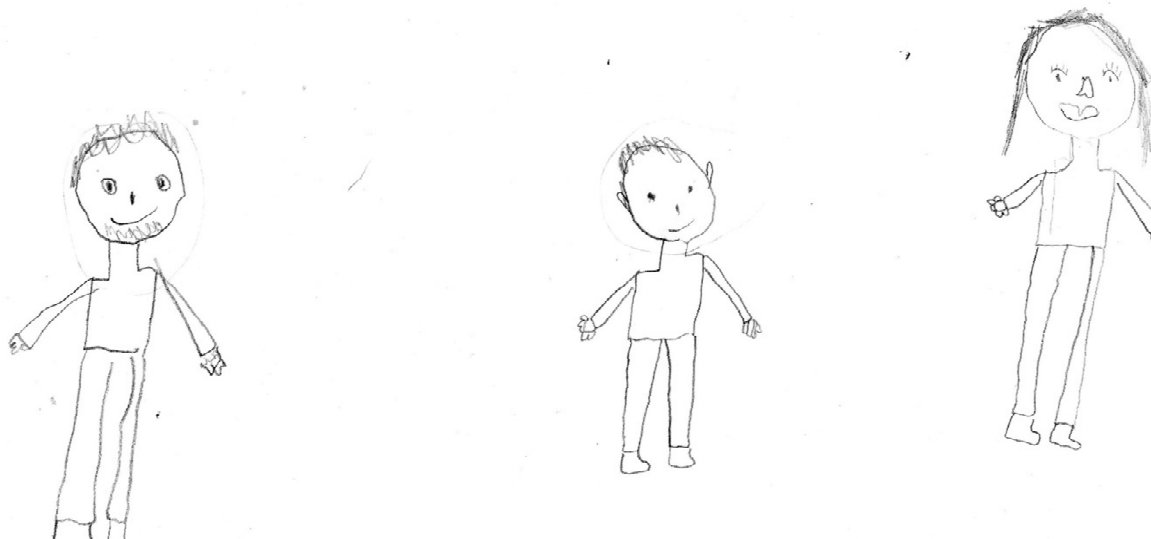
Odgojiteljica je pripremila stol sa olovkama i bojicama i zamolila djecu da nacrtaju svoju obitelj.

Slika 10, Tia, 4 i pol godine, „Moja mama“

Crtež prikazuje mamu s velikim rukama

Djevojčica je isprva htjela nacrtati kuću, no na kraju je rekla da je to njezina mama. Okomiti pravokutni oblik predstavlja tijelo, a ruke su u zraku, kao da lebde ili da grle nekoga. Glava nije odvojena od tijela, a noge su prikazane zasebno. Oblici na tijelu predstavljaju haljinu, a gornja dva kružna oblika predstavljaju oči. Usta, nos i kosa su izostavljeni, isto kao i prsti na rukama i nogama. Djevojčica nije nacrtala ostatak obitelji, a i inače je jako privržena majci.

Slika 11. Fran, 6 godina.

Crtež prikazuje tatu, dječaka i mamu.

Slika prikazuje tatu, dječaka i mamu. Dječak je prvo crtao majku, iako je po redoslijedu posljednja. Majka i otac su približno iste veličine, iako se majčina figura može činiti većom jer lebdi u zraku. Moguće je da je majka jako važna i dječaku i tati (tata i dječak se nalaze u istoj poziciji prema mami). Linija tla nije prisutna i likovi su dosta razmaknuti jedni od drugih iako su ruke u poziciji kao da bi se cijela obitelj držala za ruke. Crtež ima dosta detalja pa su tako na licu nacrtane oči, zjenice, nos i usta. Majčino lice je drugačije, ima puniji nos i punija usta, a tu su i trepavice na očima dok je na očevom licu nacrtana brada. Vrat odvaja tijelo od glave, a na rukama su nacrtani prsti.

Slika 12. Tena, 4 i pol godine, „Mama“

Crtež prikazuje majku kako hoda.

Lik majke sastoji se od glave i ekstremiteta. Dvije okomite linije označavaju noge, a dvije vodoravne koje su pričvršćene za glavu označavaju ruke, a tijelo nije nacrtano. Iako na prvi pogled majka izgleda kao da ima puno ruku, djevojčica je rekla da su to noge: „To mama hoda.“ Tim vodoravnim valovitim linijama dočaran je pokret. Na glavi su nacrtane oči, nos i usta, a brada je zatamnjena i malo ispod linije glave. Možda je to pokušaj crtanja tijela ili vrata. Ljudska figura nacrtana je preko cijelog formata i bez ostalih članova obitelji

7.3. Treća tema: Moj prijatelj

Odgojiteljica je zajedno s djecom na igralištu odigrala igre; „Crna kraljica“, „Školica“ i „Ja sam vjetar“. Nakon toga djeca su se slobodno igrala na vrtićkom igralištu. Kada su se vratili u vrtić, odgojiteljica ih je upitala da li su zapamtili koje igre su se igrali i da li se te igre mogu igrati sami ili su im potrebni prijatelji. Sva djeca su se složila da moraju imati prijatelje za te igre. Tada je odgojiteljica upitala da li znaju što znači riječ prijatelj. Jedan dječak odgovorio je da „prijatelj znači netko s kim se možeš igrati i razgovarati“. Djevojčica od 4 godine rekla je kako njezina mama ima prijatelje i s njima pije kavu ili kuha.

U likovnom centru odgojiteljica je djeci ponudila olovke i bojice i zamolila ih da nacrtaju sebe i svojeg prijatelja ili prijatelje kako se igraju.

Slika 13. Damir, 5 i pol godina.

Crtež prikazuje dječaka i prijatelja kako igraju nogomet.

Dječak koji je prethodno nacrtao kuću i izvan nje obitelj iz koje je sebe izostavio sada je nacrtao sebe i svog prijatelja kako igraju nogomet. Ljudske figure sada imaju tijelo na koje se nadovezuju noge, a ruke su još uvijek nadovezane na glavu.. Usta i oči su ispunjenije na prvoj figuri. Obje figure su nasmijane i djeluju kao da uživaju u igri. Dvije okomite zašarane linije predstavljaju golove, a likovi još uvijek lebde po papiru i nije prisutna linija tla. Suncu su dodane karakteristike lica odnosno oči i velika nasmijana usta te dominira na papiru. Zbog ukošenosti sunca dobivamo dojam kretanja i živosti. Sunce je veliko, nasmijano i cijeli crtež simbolizira sreću i radost u dječjoj igri. Valovite linije oko sunca nacrtane su pomalo grubim i

nesigurnim potezima. Iznad sunca nalaze se tamni oblaci. U vrijeme kada su se djeca vani igrala bilo je oblačno pa se to može protumačiti kao da je želio nacrtati što su se taj dan vani igrali, ali je oblačno vrijeme stavljeno u drugi plan pošto je sunce ispod oblaka, a nije prekriveno oblacima.

Slika 14. Fran, 6 godina.

Slika prikazuje dječaka i njegovog prijatelja kako se voze na koturaljkama.

Fran je portretirao sebe i svog prijatelja u igri. Okomitom linijom odijelio je dva lika kao da je svakog crtao za sebe čime je možda želio naglasiti ravnopravnost. Likovi imaju koturaljke na nogama što simbolizira igru no nedostaje povezanost između dva lika. Fran i Damir ne provode previše vremena u vrtiću zajedno, no za vrijeme crtanja su sjedili jedan nasuprot drugog u likovnom centru pa je možda zato izabrao da će crtati njega. Za razliku od crteža na kojem je Fran crtao svoju obitelj, ovdje se vide drugačije ruke, odnosno ne postoji dlan nego prsti izviru iz odjeće.

Slika 15. Patrick, 6 godina.

Slika prikazuje dječaka i njegovog prijatelja.

Dječak je veliku pozornost obratio na detalje i proporcije. U stvarnosti je prijateljkog je crtao viši od njega. Dok je crtao prijatelja tražio ga je da sjedne pokraj njega. Glava je od tijela odvojena s vratom, ekstremiteti se nadovezuju na tijelo, a dječak se je izjasnio da noge nisu stale jer je uzeo premali papir. Patrickov prijatelj se nalazi s desne strane papira. Dječak mu je prvo nacrtao kosu kakvu je i sebi no poslije je komentirao da njegov prijatelj ima puno gušću kosu pa je taj volumen dočarao tako da je gustim linijama popunio mjesto iznad glave koje predstavlja kosu. Nakon toga tražio je prijatelja da se nasmije da vidi kakve zube ima. Prijatelj se je nasmejao i pokazao mu zube no Patrick je ipak napravio usta kao i svojem liku. Na jednoj prijateljevoj ruci vidi se crna debela crta koja označuje narukvicu koju njegov prijatelj stalno nosi. Crtež je nacrtan sa puno pažnje i emocija, a i likovi stoje blizu jedan drugoga što simbolizira povezanost.

Slika 16. Karlo, 5 i pol godina.

Crtež prikazuje dječaka i najvećeg snjegovića u gradu.

Na temu „moj prijatelj i ja“ Karlo je nacrtao samo sebe. Prvo je nacrtao glavu, tijelo i ekstremitete. Na glavi se nalaze oči, usta i uši no izostavljen je nos. Kosa je nacrtana, a zatim prekrivena kapom. Na rukama i nogama su također nacrtani prsti sa tri linije, a zatim su preko toga nacrtane cipele i rukavice. Zatim je dječak počeo crtati okomite isprekidane linije i kružne oblike koji simboliziraju kišu i snijeg. Na gornjem rubu papira vidljiv je početak oblaka, a linija tla je valovita i vibrirajuća što može simbolizirati nestabilnu okolinu. Kraj dječaka je umjesto prijatelja nacrtan snjegović kojem su date ljudske karakteristike lica, a dječak ga je nazvao „najboljim i najvećim snjegovićem u gradu“ iako se prema crtežu vidi da je dječak ipak veći od snjegovića. Oboje imaju nasmijana lica pa se crtež može protumačiti i kao vesela igra na snijegu, igra u kojoj dijete uživa.

8. ZAKLJUČAK ISTRAŽIVANJA LIKOVNOG STVARALAŠTVA

Istraživanjem likovnog stvaralaštva ispitana je veza između dječjih emocija i njihovog likovnog izražavanja. Teme koje su se obrađivale bile su usko vezane za emocije. U temi „Moj dom“ većina djece se je koncentrirala na shematizirani prikaz kuće. Svega nekoliko radova bilo je različitih. Kako su djeca sjedila u nekoliko skupina za stolom, neki su precrtavali od prijatelja, a drugi su crtali ono što ih je trenutno zanimali. Zanimljivo je da su u svim aktivnostima djeca aktivno razgovarala i prenosila svoje osjećaje i informacije s drugom djecom. Kada su crtali kuću, jedni su drugima pomagali tako što su ih podsjećali da kuća ima i krov, da nekome fale prozori...

Tema moja obitelj također je privukla veliki interes djece zbog motivacije s obiteljskim fotografijama. Danima nakon toga djeca su gledala pano sa slikama i razgovarali o svojoj obitelji. Na kraju je „Moja obitelj“ postao mini projekt u vrtiću zbog velike uključenosti i znatiželje djece.

Likovnoj aktivnosti „Moj prijatelj“ djeca su također pristupila s velikim uzbuđenjem. Promatrali su se i međusobno savjetovali jedan drugoga kako da se nacrtaju. Stajali su jedan do drugoga, mjerili visinu, a u tome im je asistirala odgojiteljica. Rijetki

crteži su prikazivali djecu s prijateljima s kojima se inače najviše igraju u vrtiću. Djeca su možda bila pod utjecajem motivacije gdje su se igrali svi zajedno, a možda im se je u tim igrama svidjelo baš neko dijete s kojim se prije nisu puno igrali pa su na taj način htjeli dati do znanja toj djeci da su im se „svidjeli“.

Utvrđena je povezanost između dječjih trenutnih emocija i likovnog izražavanja, ali i korelacija između dječjeg temperamenta i njihovog crteža. Dobivena je pozitivna povezanost između likovnih aktivnosti koje uključuju drugu djecu i njihovog daljnjeg društvenog razvoja. Preko svojih crteža, djeca izražavaju ne samo svoje emocije, misli i stupnjeve razvoja već i svoje želje. To je ujedno najvažniji zaključak u ovom istraživanju dječjih likovnih radova

9. ZAKLJUČAK

„Obzirom da je svaki produkt stvaralaštva sasvim jedinstven rezultat nečije osobnosti i njegovih životnih okolnosti, postavlja se pitanje kako uopće ocijeniti dječje likovne radove.“ (Balić- Šimrak, 2011, str. 58) Procjenjivanje rada može izvršiti samo onaj tko promatra dijete, a stvaranjem posebne atmosfere, energije i zainteresiranosti odgojitelj osigurava optimalne uvjete za pozitivnu motivaciju. Za vrednovanje i procjenjivanje dječjih likovnih radova nužno je znanje odgojitelja o psihosocijalnim razvojnim fazama isto kao i o likovnim razvojnim fazama djeteta te elementima dječjih likovnih radova. Na osnovu cjelokupnog znanja odgojitelj stječe samo jednu etapu razumijevanja dječjeg emocionalnog svijeta. Poznavanje pojedinog djeteta odgojitelj može postići praćenjem djeteta, individualnim pristupom te dokumentacijom. Praćenjem dječjeg likovnog izraza, odgojitelj postaje svjestan načina na koji dijete percipira svijet oko sebe. Kako dijete raste, tako raste i okolina oko njega. Ono postaje svjesnije tuđih i vlastitih emocija, događaja i čitavog socijalnog i prirodnog okruženja. Dječji likovni izraz ključ je njihovog čitavog unutarnjeg svijeta, a odgojiteljev zadatak je da u svakom djetetu pronađe taj ključ.

LITERATURA

Članak u časopisu:

1. Bilić V. *Susret učitelja likovne kulture sa zlostavljanom djecom* (2011.), str.107-121

2. Balić Šimrak A, Markulin V, Perus M. *Komunikacija putem slikovnih simbola i njena pojavnost* (2011.),str. 157-159

Knjiga:

1. Arheim R. *Novi eseji o psihologiji umjetnosti* (2008.), Zagreb: Matica hrvatska
2. Berk L. E. *Psihologija cjeloživotnog razvoja* (2008.), Jastrebarsko: Naklada Slap
3. Bermalić D. *Dijete i oblik* (1968.), Zagreb: Školska knjiga
4. Brajša-Žganec A. *Dijete i obitelj- emocionalni i socijalni razvoj* (2003.), Jastrebarsko: Naklada Slap
5. Bodulić V. *Umjetnički dječji crtež* (1982.), Zagreb: Školska knjiga
6. Lapaine M. *Crtež u znanosti* (1998.), Zagreb: Geodetski fakultet
7. Lowenfeld V. i Brittain Lambert W. *Creative and mental growth* (1987.), Prentice Hall, eight edition
8. Vasta M. Haith M.M, Scott A.M. *Dječja psihologija* (1998.), Jastrebarsko: Naklada Slap

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Ja, Paula Gorup izjavljujem da sam ovaj rad izradila samostalno uz potrebne konzultacije, savjete i uporabu navedene literature.

Potpis:

Mentor: izv. prof. mr. art. Kristina Horvat Blažinović
